

HÜZÜNLÜ KENT: HARPUT

Şakir Çakmak

Sanat Tarihi Dergisi
Sayı/Number XV/2
Ekim/October 2006,137-163

HÜZÜNLÜ KENT: HARPUR

Şakir Çakmak*

Tarih öncesi çağlardan bu yana kesintisiz iskan gören Harput, özellikle Urartu, Roma, Bizans, Artuklu ve Osmanlı dönemlerinde yoğun imar faaliyetlerine sahne olmuş, XIX. yüzyıl sonlarında 22 mahalle ve 20 bine yaklaşan nüfusuyla çeşitli kültürlerin bir arada yaşadığı büyük bir kent niteliği kazanmıştır¹. XX. yüzyıl başlarına kadar muhteşem bir kentsel dokuya sahip olmasına karşın, bugün ne yazık ki hak ettiği ilgiden yoksun, yapıları ya bakımsız ve harap kalmış ya da çeşitli olumsuz müdahalelerle özgünlüğünü yitirmiş hüzünlü bir kente dönüşmüştür (Şek.1).

Harput'taki kültürel mirası korumayı amaçlayan tek yapı ölçeğindeki ilk tesciller, GEEYAK'ın 09.04.1982 gün ve 3562 sayılı kararıyla gerçekleştirilmiştir. Kent, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 30.5.1985 gün ve 1089 sayılı kararıyla *Tarihi-Kentsel Sit Alanı*, 06.01.2005 tarihinde ise *Kültür ve Turizm Koruma ve geliştirme Bölgesi* ilan edilmiş ve Koruma Amaçlı İmar Planı çalışmalarına başlanmıştır². Bu çalışmalar kapsamında yıllar sonra yeniden görme olanağı bulunduğum, pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan Harput'taki kültür varlıklarının olumsuz durumundan etkilenmemek mümkün değildi. Bir kentin sahip olduğu kültürel değerlerin günümüzdeki durumlarını ele alan bir yazıda ilk yapılması gereken, kent tarihinden bazı kesitler sunmak olmalıdır. Nitekim bu yazıda da, öncelikle Harput'un bugün yaşadığı hüznle örtüşmeyen şaşkınlık verici tarihi ve bu tarihten geriye kalan anıtsal yapıların bugünkü durumlarının irdelenmesi amaçlanmaktadır.

Harput'ta, İç Kale'de M.Ö. VIII. yüzyıla tarihlenen kaya basamakları ve sunak gibi çeşitli buluntular³ ile kentin kuzeybatısındaki Çatalkaya Mevkii'nde yer alan kaya nişleri, kaya çanakları ve mağaralar, Urartu dönemine ilişkin az sayıdaki verilerdendir. İç Kale'nin kuzeydoğusundaki kayalık alanda da, aynı dönemlere ait olması muhtemel çok sayıda kaya mezarı mevcuttur. M.S. 395'de Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle birlikte Bizans egemenliğinde kalan yöre, V. yüzyılda sık sık Sasanilerle Bizanslılar arasında el değiştirmiştir. Harput yöresi, VII yüzyıldan VIII. yüzyıl ortalarına dek süren Arap-Bizans mücadelelerinin ardından VIII. yüzyıl ortalarında Abbasi egemenliğine; IX. yüzyıl ortalarında ise tekrar Bizans egemenliğine girmiştir. Aynı yüzyılın sonlarında yörede, Bizanslıların Palu'daki komutanı olan Ermeni Prensi Filaret/Fileratos tarafından kurulan Ermeni Prensiği dönemi başlamıştır. 1085 yılına dek Filaret egemenliğinde kalan Harput, bu tarihte Çubuk Bey tarafından ele geçirilerek bir Türk kenti niteliği kazanmıştır⁴. Çubuk Bey, merkezi Palu olan bir beylik kurmuş, ancak bu beylik uzun ömürlü olmamıştır.

Harput'ta Bizans döneminden günümüze ulaşan yapı sayısı yok denecek kadar azdır. İç Kale'nin doğu surlarına yaslanan Meryem Ana Kilisesi (M.S. VI.yy), bu dönem-

Şek.1-Vaziyet planı.

1-İç kale	16-Meydan Çeşmesi	31-Dua Mezarlığı
2-Meryem Ana Kilisesi	17-Meydan Camisi	32-Uryan Baba Türbesi
3-Kızıl Hamam	18-Arap Baba Mescit-Türbesi	33-Dabakhane Mescidi
4-Kızıl Minare	19-Kurşunlu Cami	
5-Kale Hamamı	20-Kurşunlu Cami Çeşmesi	
6-Ulu Cami	21-Hoca Hamamı	
7-Ulu Cami Çeşmesi	22-Üç Lüleli Çeşme	
8-Mansur Baba Türbesi	23-Ağa Camii	
9-Ahi Musa Mescit-Türbesi	24-Alaaddin Bey Çeşmesi	
10-Arslanlı (Esadiye) Camii	25-Murat Baba Türbesi	
11-Zeynep Çeşmesi	26-Ahmet Bey Camii	
12-Yeni Hamam	27-Surp Agop Kilisesi	
13-Sara Hatun Camii Çeşmesi	28-Meteris Mezarlığı	
14-Sara Hatun Camii	29-Alacalı Mescit	
15-Cemşit Bey Hamamı	30-Hırkalı Baba Türbesi	

Hüzünlü Kent: Harput

den günümüze gelebilen en önemli yapıttır. Bu dönemde ayrıca İç Kale’de de bazı onarımlar yapıldığı anlaşılmaktadır. Harput’un Türkleşmesini sağlayan Çubukoğulları Beyliği döneminde de imar faaliyetlerinin yok denecek kadar az olduğu dikkati çekmektedir. Ulu Cami’nin bugün Kurşunlu Cami’de bulunan minberindeki kitabelerden hareketle bir Çubukoğlu yapısı olabileceği üzerinde duran araştırmacıların⁵ yanında, minberin Çubukoğulları döneminde inşa edilen bir camiden Ulu Cami’ye taşınmış olabileceğini ileri süren araştırmacılar da vardır⁶.

Harput, 1112’de Belek bin Behram tarafından Artuklu topraklarına dahil edilmiştir. Artukluların bu girişiminin ardından Anadolu Selçuklu ordusu Harput üzerine yürümüş, Belek bin Behram’ın geri çekilmesiyle kent tekrar Çubukoğullarına verilmiş, ancak 1115’de nihai olarak Artuklu topraklarına katılmıştır⁷. Harput’ta en önemli izler bırakan dönem, Artuklu dönemi olmuştur. Bizans döneminde de varlığı bilinen iç kale günümüzdeki şeklini Artuklu döneminde almıştır. Ulu Cami (1146-56), Ahi Musa Mescit-Türbesi (1185), Mansur Baba Türbesi (XII.yy) ve Alacalı Mescit (1203-1204) bu döneme ait olduğu kesin olarak bilinen yapılarıdır. Bu yapıların dışında, iç kalede olduğu bilinen darphane ve maristan ile dış kalede Ulu Cami’nin güneybatısındaki Zahirî Baba Türbesi yakınlarında yer alması gereken Zahirîye Medresesi gibi günümüze ulaşamamış yapılar da vardır⁸.

1234 yılında Anadolu Selçuklu egemenliğine giren Harput, 1243 yılında meydana gelen Köseadağ Savaşı’nın ardından 1339 yılına kadar İlhanlı egemenliğinde kalmıştır. 1339-1465 yılları arasında Dulkadiroğulları, 1465-1507 yılları arasında ise Akkoyunlu egemenliğinde kalan kent 1507 yılında Safevilerce ele geçirilmiş, 1515-16 yılında ise Osmanlı topraklarına katılmıştır⁹.

Harput’ta Artuklular’dan sonra hüküm süren Anadolu Selçuklularının döneminde de imar faaliyetleri devam etmiş olmakla birlikte, bu dönemden günümüze gelebilmiş eser sayısı azdır. Arap Baba Mescit-Türbesi (1279-80) ile Fatih Ahmet Baba Mescit - Türbesi (1313) bu dönemden günümüze ulaşabilen nadir yapılarıdır.

Kentte 1339-1465 yılları arasında hüküm süren Dulkadiroğulları dönemindeki imar faaliyetlerinin daha çok İç Kale’de cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Kalede yapılan çeşitli onarımlar ile varlığı bilinen ancak günümüze ulaşamayan Kale Camii’nin inşasının bu dönemde gerçekleştiği kabul edilmektedir¹⁰. Harput’a 1465-1507 yılları arasında egemen olan Akkoyunlular döneminden bugüne gelebilen tek yapı, Sara Hatun Camii’dir.

Kentte 1516 yılında başlayan Osmanlı döneminde de yoğun imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Kurşunlu Cami (1740), Meydan Camii (XVI.yy), Ahmet Bey Camii, Arslaniye (Dere) Hamamı (XVI. yy), Kale Hamamı (XVI. yy), Cemşit Bey Hamamı (XVI.yy), Hoca Hamamı (XVII.yy) gibi yapılar ile kentte mevcut çeşmelerin tümü Osmanlı dönemine aittir. Osmanlı egemenliğine geçtiği tarihten XIX. yüzyıl ortalarına kadar Diyarbakır Eyaletine bağlı bir sancak olarak kalan Harput’a ilişkin düzenlenen çeşitli tahrirler, kentin demografik yapısı hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlamaktadır¹¹. 1518 yı-

Sakir Cakmak

İlinda düzenlenen ilk tahrirde göre Harput'ta 3775 Müslim, 2287 Gayrimüslim, 1523'de 4729 Müslim, 3630 Gayrimüslim, 1566'de ise 7247 Müslim, 6190 Gayrimüslim yaşamaktadır¹². 1518 tahririnde kentte 9 Müslüman Mahallesi (Hoca Hasan, Aşçı, Kaya, Kadı Kayası, Börekçi Pir Mehmed, Hanke, Mescid-i Cuma, Medrese-i Hümmam, Hacı Satılmış), 4 Gayrimüslim Mahallesi (Norsis, Sinabud, Gürcü Bey, Şehroz) bulunmaktadır¹³. 1523 tahririnde ise Müslim mahallelerinin sayısının 15'e çıktığı (Hoca Hasan, Medrese-i Hümmam, Kaya, Mescid-i Cedid, Mescid-i Ortak, Mescid-i Zahiriyeye, Mescid-i Müderris, Cami-i Kebir, Mescid-i Arslaniye, Mescid-i Ahi Musa, Mescid-i Alaca, Mescid-i Ahmed Bey, Mescid-i Atik) ve mahalle adlarında önemli değişiklikler meydana geldiği görülmektedir. Gayrimüslim mahallelerinde ise değişiklik yoktur¹⁴. 1518 ve 1523 tahrirlerinden edinilen bu rakamlar, beş yıl gibi kısa bir sürede Müslim ve Gayrimüslim nüfusta önemli bir artış olduğunu, buna paralel olarak Müslüman mahallelerinin sayısının 9'dan 15'e çıktığını göstermektedir.

XVI. yüzyılda düzenlenen son tahrir olan 1566 tahririnde kent 13bini aşkın bir nüfusa sahipken, XVII. yüzyıl sonunda düzenlenen 1691 tahririnde nüfusta önemli bir azalma dikkati çekmektedir. Buna göre kentte 2109 Müslim, 1812 Gayrimüslim yaşamaktadır. Müslüman mahallesi sayısı 13 (Ahmed Beğ, Hoca Mescid, Cami-i Zahiriyeye, Alaca Mescid, Mescid-i Saray, Mescid-i Müderris, Cami-i Kebir, Cami-i Meydan, Cami-i Arslaniye, Ahi Musa Mescid-i Ortak, Mescid-i Hacı, Mescid-i Karasofu), Gayrimüslim mahallesi sayısı ise 3'tür (Şehroz, Gürcü Bey, Sinabud)¹⁵.

1830'lu yıllarda yapılan nüfus sayımına göre Harput'ta nüfusun tekrar artarak 10bini aştığı; Müslüman mahallerinin sayısının 16'ya, Gayrimüslim mahallelerinin sayısının ise 5'e çıktığı görülmektedir¹⁶. 1691 tahririnde bulunan Müslüman mahallelerine Kale, Hacılar ve Ebu Tahir mahalleleri, Gayrimüslim mahallelerine ise Çelebi ve Asuri mahalleleri eklenmiştir.

Yukarıda sıraladığımız tahrir ve nüfus sayımlarının şüphesiz en önemli yanı, nüfus bilgilerinin yanında mahalle adlarını da içermesidir. Bu sayede kentin nasıl bir gelişim gösterdiği konusunda önemli ipuçları edinilmektedir. 1518 tahririnde adı geçen 9 Müslüman mahallesinden Mescid-i Cuma Mahallesi dışındakiler, kentte bugün mevcut camilerin adlarıyla örtüşmemektedir¹⁷. Mescid-i Cuma Mahallesi, adından anlaşılacağı üzere Ulu Cami'nin bulunduğu mahalle olmalıdır. 1523 ve 1691 tahrirleriyle 1830'lu yıllarda yapılan nüfus sayımında adı geçen mahalleler ise kentte bugün halen mevcut yapıların önemli bir kısmıyla örtüşmekte, dolayısıyla yerleri konusunda tahminde bulunulabilmektedir. 1518 tahriri sonrasındaki tüm belgelerde Hoca Hasan ve Hoca Mescid adlarıyla anılan mahalleye adını veren Mescid, bugün kısmen ayakta olan Hoca Hamamı yakınlarındaydı¹⁸. 1518 tahririnde Mescid-i Cuma Mahallesi adıyla anılan mahalle, diğer tahrir ve sayımlarda Cami-i Kebir Mahallesi adıyla anılmaya başlamıştır. Mescid-i Zahiriyeye Mahallesi'ne adını veren mescit, bugün Sara Hatun Camii'nin kuzeydoğusunda yer alan Zahirî Baba Türbesi yakınlarında olmalıydı. Kayıtlarda Arslaniye ve Esediye adlarıyla anılan mahalleye adını veren Arslaniye ya da Esadiye Camii ile Ahi Musa Mahal-

Hüzünlü Kent: Harput

lesine adını veren Ahi Musa Mescit-Türbesi de bugün kentin kuzeyinde halen ayakta olan yapılardandır. Benzer şekilde, Alaca, Ahmed Bey ve Meydan Mahallelerine adlarını veren cami ve mescitler de günümüzde halen ayaktaadır.

Harput'ta adı geçen gayrimüslim mahallelerinden bazılarının yerleri de saptanabilmektedir. Norsis, Gürcübey, Çelebi ve Sinabud mahalleleri iç kalenin güney, kuzey ve doğu yamaçlarında; Şehroz Mahallesi ise kentin kuzeybatısında, Dağ Kapı yakınlarındaydı¹⁹. Ermenilerin yaşadığı Gürcü Bey Mahalle'sinde yer aldığı bilinen Kızıl Kilise'nin (Surp Garabet) kalıntıları, İç Kalenin kuzeydoğusunda halen mevcuttur²⁰. Yine Ermenilerin yaşadığı bilinen Şehroz Mahallesi'nde yer alan Surp Agop²¹ Kilisesi de kısmen ayaktaadır.

Harput, Diyarbakır Eyaletine bağlı bir sancak durumunda iken, 1775 yılında Keban ve Ergani madenlerini idare etmek için kurulan Maden-i Hümayun Emanetine bağlı bir sancak haline gelmiştir. 1845 yılından itibaren ise, Harput, Maden-i Hümayun, Dersim ve Behisni sancaklarını kapsayan bir eyalet niteliği kazanmıştır. Ancak bu tarihten kısa bir süre sonra nüfusun bugünkü Elazığ'ın bulunduğu Mezra olarak adlandırılan ovaya kaymasıyla birlikte Harput'un önemini yitirmeye başladığı görülmektedir. Bu tarihlerden sonra Hükümet Merkezi de ovaya taşınmıştır. 1867 yılında bu yeni yerleşime Ma'muratü'l Aziz adı verilmiştir²².

Böylesine muhteşem bir tarih ve kentsel yapıdan geriye neler kaldı? Yukarıda verdiğimiz kentsel gelişim ve nüfus bilgilerinden de anlaşıldığı gibi, XX. yüzyıl başlarına kadar yoğun bir yerleşim alanı niteliği taşıyan Harput, bugün sadece bir kısmı ayakta kalabilmiş anıtsal yapılardan oluşan bir kentsel doku sergilemektedir. Az sayıdaki örnek dışında, halkın yaşama biçimi konusunda fikir verecek konut kalmamıştır. Konutların yanı sıra, cami, mescit, medrese, han ve kilise gibi onlarca anıtsal yapı da günümüze ulaşamamıştır.

Kentin güneydoğusunda yer alan *İç Kale*, günümüze kısmen sağlam olarak ulaşmıştır (Resim 1,2). İlk inşası Urartu dönemine dek inen ve Bizans döneminde de kullanıldığı anlaşılan kale, asıl şeklini Artuklu döneminde almış, Dulkadiroğulları ve Akkoyunlular dönemlerinde de çeşitli ek ve onarımlara tabi tutulmuştur²³. İç Kale'ye surların kuzeyindeki üç aşamalı açıklıktan ulaşılmaktadır. Kalenin kuzey surları ve birçok burcu ile Artuklu Sarayı olarak nitelendirilen yapısı günümüze kısmen sağlam olarak ulaşmış; doğu, batı ve güney surları önemli ölçüde tahrip olmuş; varlığı bilinen ancak yerleri saptanamayan Kale Camii, Darphane ve Maristan'dan hiçbir iz kalmamıştır. Kalenin çeşitli sur ve burçlarında kullanılan, moloz taş, düzgün kesme taş ve tuğla gibi farklı malzemeler ve örgü teknikleri, çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen onarım ve eklerin en somut göstergeleridir. Kalenin kuzey surları ile girişinde geçtiğimiz yıllarda başlatılan restorasyon çalışmaları halen sürdürülmektedir. Bugün oldukça kötü durumdaki diğer sur ve burçların da acilen konservasyon ve restorasyon kapsamına alınması gerekmektedir. Bu çalışmalar sırasında, kaledeki çeşitli dönem müdahalelerini simgeleyen malzeme ve örgü teknikleri göz ardı edilmemelidir. İç Kale'de 2005 yılında Prof. Dr. Veli Sevin başkanlı-

Şakir Çakmak

Resim 1- Harput İç Kale'nin doğudan genel görünüşü.

Resim 2- Harput İç Kale'nin kuzeydoğudan görünüşü.

Hüzünlü Kent: Harput

ğında başlatılan kazı çalışmaları, kaledeki diğer yapıların ortaya çıkarılması açısından önemlidir.

İç Kale'nin kısmen sağlam olmasına karşılık, *Dış Kale*'yi çevreleyen surların neredeyse tamamı yıkılmıştır. Artuklu döneminde şekillendiği kabul edilen Dış Kale'nin, iç kaleden kuzeye ve batıya doğru uzanarak kentin oturduğu platoyu izlediği anlaşılmaktadır. Bugün dış kaleden geriye sadece kentin batısındaki Dağ Kapı yakınlarında yer alan ve Belediye Evi adıyla bilinen, taşınmaz kültür varlığı olarak tescilli konutun batı cephesindeki burç ile Dağ Kapı girişinde bulunan Ahmet Bey Camii'nin kuzeyindeki kulenin kaldığı kabul edilmektedir²⁴. Ancak burç olarak nitelendirilen beşgen kesitli unsur ile kule olduğu kabul edilen kare kesitli unsurun, gerçekten de dış kaleye ait oldukları konusunda kesin verilere sahip değiliz. Burç olduğu ileri sürülen beşgen kesitli unsur ile üzerinde yükselen konutun inşa malzemesinin benzer olması ve bu unsur ile konutun batı duvarı arasında bitişme çizgisine rastlanmaması düşündürücüdür. Aynı şekilde Ahmet Bey Camii'nin kuzeyinde yer alan düzgün kesme taşla örülmüş kare kesitli unsur, doğu yüzündeki girişi, kovası ve basamaklarıyla bir minareyi andırmaktadır. Ahmet Bey Camii'nin kuzey duvarına sonradan eklendiği anlaşılan bu unsuru, minarenin beden duvarı boyunca yükselen kürsüsü olarak kabul etmek mümkün görünmektedir.

Harput'ta günümüze ulaşabilmiş 9 cami ve mescit bulunmaktadır. Kentteki en erken tarihli cami, Fahrettin Karaaslan tarafından 1146-1156 yılları arasında inşa ettirildiği

Resim 3- Harput Ulu Camii'nin kuzeybatıdan genel görünüşü.

kabul edilen *Ulu Camii*'dir²⁵. Dikdörtgen planlı yapı, kuzeydeki üç yönden iki sıra revakla çevrili bir avlu ile güneydeki mihrap duvarına paralel iki sahnalı harimden oluşmaktadır (Resim 3,4). Yapının kuzeybatı köşesinde, beden duvarı üzerinde yükselen ve günümüze şerefeden yukarısı yıkılmış bir şekilde ulaşan tuğla minaresi dikkat çekicidir. Minare kürsüsü, tuğlalarla oluşturulmuş geometrik örnekli süslemeler içermektedir. Gövde ise, sırlı tuğla ve tuğlalarla oluşturulmuş geometrik ve bitkisel

süslemelere sahiptir. Yapıya doğu ve batı cephelerinde yer alan iki açıklıktan girilmektedir. Avlu revakları taş ayaklarla taşınan sivri kemerli tonozlarla örtülüdür. Mihrap duvarına paralel iki sahnadan oluşan harimde, mihrap önü mekanı bir kubbeye, kuzeydeki sahnın orta birimi ise bir aynalı manastır tonozuyla örtülüdür. Sahnıların diğer bölümleri

Şakir Çakmak

sivri kemerli tonozlarla örtülmüştür. Gerek son cemaat yerindeki dış mihrabın, gerekse harimdeki mihrabın çerçevelerinde, bitkisel ve geometrik örnekli süslemeler yer almaktadır. Caminin abanoz ağacından yapılmış minberinin önce Elazığ Saray Camii'ne sonra Harput Sara Hatun Camii'ne ve son olarak Harput Kurşunlu Camii'ne taşındığı bilinmektedir. 1899, 1905, 1964 ve 2005 yıllarında çeşitli onarımlar geçiren Ulu Cami, Harput'taki pek çok yapı gibi, geçmişten günümüze yaşadığı çeşitli bilinçsiz müdahalelerle özgünlüğünü önemli ölçüde yitirmiştir. A. Durukan'ın da ifade ettiği gibi, yapının boyutları, giriş açıklıkları ve avlu revaklarına yönelik müdahaleler, restitüsyonunda kullanılacak pek çok verinin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Ulu Cami, yaşadığı tüm olumsuz müdahalelere karşın, Artuklu döneminde şekillenmeye başlayan Harput'un kentsel gelişimi hakkında en iyi fikir veren yapı durumundadır. Bu nedenle Ulu Cami ile kent arasındaki ilişkinin çok iyi kurulması; Artuklu dönemi dokusu ile sonraki dönemlerde oluşan dokunun sağlıklı bir şekilde kucaklaşmasını sağlayacak bir Kentsel Tasarım Projesi ile ele alınması gerekmektedir.

Kent merkezinde, Cemşit Bey Hamamı'nın doğusunda, Meydan Camii ve Çeşmesi'nin kuzeybatısında yer alan *Sara Hatun Camii* de Ulu Cami gibi geçmişten günü-

Resim 4- Harput Ulu Cami. Harimden.

müze dek yapılan çeşitli müdahalelerle özgünlüğünü önemli ölçüde yitirmiştir²⁶. Sara Hatun ve Saray Hatun Camii adlarıyla da bilinen yapının, Akkoyunlu Hükümdarı Bahadır Han'ın (Uzun Hasan) annesi Sara Hatun tarafından XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa ettirildiği kabul edilmektedir. Yapı, Artuklu döneminde kurulan ve Ulu Cami çevresinde şekillenen kent merkezinin, XV. yüzyılda İç Kale'nin batısına doğru gelişen Osmanlı dokusunu yönlendirmesi bakımından önemlidir. XV. yüzyıla ait ilk yapının plan şeması hak-

Hüzünlü Kent: Harput

Resim 5-Harput Sara Hatun Camii'nin kuzeybatıdan genel görünüşü.

birim birer kubbeyle örtülmüştür. Harime kuzey duvarının ortasındaki dilimli kemerli açıklıktan girilmektedir. Harim, ortada dört sütunla taşınan bir kubbeyle, köşelerde çapraz tonozlarla, yanlarda ise beşik tonozlarla örtülüdür. Mihrap, çeyrek küre şekilli kavsarayla örtülü, yarım daire kesitli bir nişe sahiptir. İ. Sunguroğlu, Sara Hatun Camii'nin bir tarafında muvakkithane, bir diğer tarafında ise çeşme ve medresesinin bulunduğunu söylemektedir. Muvakkithane günümüze ulaşmamıştır. Çeşme, yapının kuzeydoğu köşesinde halen ayakta. Yapının doğusunda küçük tonozlu birimlerden oluşan bir yapı kalıntısı

Resim 6-Harput Sara Hatun Camii. Harimden.

bulunmasına karşılık işlevi kesin olarak saptanamamaktadır. Bu kalıntıların, Sunguroğlu'nun sözünü ettiği medreseye ait olması muhtemeldir. Tescil kaydı bulunmayan bu kalıntıların tescillenerek koruma altına alınması ve kazı ve temizlik çalışmalarıyla açığa çıkarılması gerekmektedir.

Harput'ta Artuklu döneminden günümüze ulaşabilen bir diğer yapı, kentin güneybatısında, Balak Gazi Parkı içinde yer alan, *Alacalı*

Şakir Çakmak

Mescit'tir (Resim 7). Son Artuklu sultanlarından Nureddin Artuk Şah'ın oğlu Hızır Şah tarafından 1203-4 yılında inşa edildiği kabul edilen mescit, günümüzdeki şeklini XIX. yüz-

Resim 7-Harput Alacalı Mescit. Kuzey cephesi.

çesitli değişiklikler geçirmiş olsa da, Harput'un Artuklu dönemine ilişkin önemli bir belge niteliği taşımaktadır. İç Kale'nin kuzeyinde örgütlenen kent merkezinden hayli uzakta, kentin güneybatısında yer alması, Artuklu döneminde kenti genişletme ve yeni iskan alanları yaratma çabasının bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Hoca Hamamı'nın doğusunda yer alan *Kurşunlu Cami* (1738-39)²⁸ Harput'ta gün-

Resim 8-Harput Kurşunlu Cami. Kuzeydoğudan görünüşü.

yüzyılda geçirdiği onarımla almıştır²⁷. Yapıya batı cephesinin kuzey ucundaki üç dilimli kemerli açıklıktan girilmektedir. Yapıya adını veren minare, açıklığın üzerinde, beden duvarına oturtulmuştur. Enine dikdörtgen planlı yapının harimi, mihraba dik 3 sahına ayrılmış ve düz ahşap tavanla örtülmüştür. XIX. yüzyılda yenilenen tavan, çitalarla oluşturulmuş geometrik süslemeler içermektedir. Kesme taşlarla inşa edilen mihrap, beş kenarlı bir niş ve mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Alacalı Mescit,

nümüze iyi korunarak gelebilmiş nadir yapılardandır (Resim 8, 9). Kesme taş ve moloz taşlarla inşa edilen yapı, kare planlı ve kubbeyle örtülü bir harim, harimin kuzeyindeki son cemaat yeri ve kuzey cephesinin doğu köşesindeki minareden oluşmaktadır. Son cemaat yeri üç birimlidir. Ortadaki birim aynalı manastır tonozu, iki yan birim ise birer kubbeyle örtülüdür. Harime dilimli kemerli bir açıklıktan girilmektedir. Harimi örten kubbenin geçişleri iri tromplarla sağlanmış-

Hüzünlü Kent: Harput

Resim 9- Harput Kursunlu Cami. Harimden.

anıldığı ve çevresinde çok sayıda medrese ve han bulunduğu öğrenilmektedir. Harput Hükümet Konağı'nın da Kurşunlu Cami'nin hemen güneyinde yer aldığı; 1930'lu yıllarda sağlam olan yapının, geçirdiği bir yangın sonrasında yıkıldığı bilinmektedir. Hükümet Konağı'nın zemin kat duvarlarının bir bölümü, bugün halen bu alanda yer alan Ekrem Özel İlköğretim Okulu'nun bahçe duvarlarının altında görülebilmektedir.

Harput'taki bir diğer cami, Dağ Kapı yakınlarında, Murat Baba Türbesi'nin kuzeyinde yer alan ve Pervane Camii adıyla da bilinen *Ağa Camii*'dir²⁹. Harput Müzesi'ndeki kitabesinden 1559 yılında Pervane Ağa tarafından inşa ettirildiği öğrenilen yapının ilk in-

Resim 10- Harput Ağa Camii'nin güneydoğudan genel görünüşü.

tır. Mihrap kesme taştandır ve yarım daire kesitli nişi, dışta üç dilimli, içte yuvarlak iç içe iki kemerle örtülü bir kavsayla örtülmüştür.

Kurşunlu Cami, mimari özellikleri kadar, kent merkezinin XVIII. yüzyıl ortalarında Sara Hatun Camii ve Meydan Camii'nin bulunduğu alandan batıya doğru kaydığını kanıtlaması açısından da önemlidir. İ. Sunguroğlu'nun verdiği bilgilerden, yapının önündeki meydanın "Kömür Meydanı" adıyla

şaatta küçük bir mescit olduğu; 1585'de onarıldığı; 1306/1889 yılında Hacı Abdülhamit tarafından yıktırılarak yeniden inşa ettirildiği bilinmektedir. 1999 yılına kadar yıkık durumdayken ayağa kaldırılan yapı, ne yazık ki bu onarımla özgünlüğünü tamamen yitirmiştir (Resim 10). Harim dört betonarme ayakla taşınan betonarme bir tavanla örtülmüş, dıştan iki yana eğimli kırma çatıyla kaplanmıştır.

Harput'un Dağ Kapı

Sakir Çakmak

girişinde yer alan *Ahmet Bey Camii*³⁰, bugün harap durumdadır. Adına 1523 tahririnde rastlanmazken ilk kez 1566 tahririnde rastlanan Ahmed Bey Mahallesi'nin bu cami çevresinde geliştiğini; dolayısıyla yapının bu tarihten bir süre öncesinde inşa edildiğini kabul etmek mümkündür. Kuzey cephesinin batı kesimindeki kare kesitli minare yapıyla çağdaş değildir (Resim 11). Yapı moloz taşlarla, minare ise düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Minarenin doğu yüzündeki giriş açıklığı ve basamakları sağlamdır. Gövde ve külah kısımları yıkılmıştır. Cami, uzunlamasına dikdörtgen planlı bir harim ve doğusunda yer alan sonradan hazireye dönüştürülmüş son cemaat yerinden oluşmaktadır. Harimin doğu ve batı duvarları üzerinde karşılıklı ikişer destek mevcuttur. İ. Sunguroğlu, yapının tonozla örtülü olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla duvarlara bitişik destekleri, harimi örten tonozun destek kemerlerinin ayakları olarak kabul etmek mümkündür. Yapının en özgün unsuru, mihrabıdır. Kesme taşlarla inşa edilen mihrap, yarım daire kesitli bir nişe sahiptir. Niş, üç sıra mukarnasla bezeli bir kavsarayla örtülmüştür.

Resim 11- Harput Ahmet Bey Camii'nin kuzeyden görünüşü.

Kentin kuzeybatısında, Yeni (Arslaniye) Hamamı'n güneyinde, Ahi Musa Mes-cit-Türbesi'nin kuzeyinde yer alan, Esadiye ve Arslaniye Camii adlarıyla da bilinen *Ars-lanlı Camii* de³¹ bugün harap durumdadır. Yapının, bir medrese ve bir hamam ile birlikte bir külliye oluşturduğu anlaşılmaktadır. Medrese günümüze ulaşmamıştır. İnşa tarihi ya da banisi hakkında kesin bir bilgi olmamasına karşılık, önceleri taçkapısında bulunduğu bilinen arslan kabartmalarından dolayı Artuklu dönemine tarihlenmektedir. Bununla bir-likte, yapının adını taşıyan mahallenin adına ilk kez 1566 tahririnde rastlanmaktadır. Ca-

Hüzünlü Kent: Harput

minin sadece taçkapısıyla beden duvarlarının bir bölümü ayakta. Kesme taşlarla inşa edilen mukarnas kavsaralı taçkapı, sivri kemerli tonozla örtülü bir eyvanın dip duvarı üzerindedir (Resim 12). Eyvan yan duvarları üzerinde karşılıklı birer mihrabiye yer almaktadır. Uzunlamasına dikdörtgen planlı harimin mekan düzenlemesine ilişkin yeterli veri bulunmamasına karşılık, batı duvarındaki kemer ayakları ve Sunguroğlu'nun "üzerinin tonozla örtülü olduğu" şeklindeki ifadesinden hareketle mihraba dik sahnınlardan oluşan bazilikal planlı bir yapı olduğu tahmin edilebilmektedir. Harimin güney duvarı üzerinde iki mihrap nişi bulunmaktadır.

Resim 12- Harput Esadiye Camii taçkapısı.

Resim 13- Harput Meydan Camii'nin güneyden genel görünüşü.

Kent merkezinde Sara Hatun Camii ve Cemşit Bey Hammamı'nın kuzeyinde yer alan Meydan Camii, çeşitli müdahalelerle özgünlüğünü büyük ölçüde yitirmiştir (Resim13)³². Örtüsü ve duvarları büyük ölçüde yıkılmış olan yapının batı duvarında kalan izlerden, enine sahnınlardan oluşan bir harime sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed Bey, Arslanlı ve Meydan camilerinin plan şeması ve mimari özellikleri hakkında, mevcut izlerden ve İ. Sunguroğlu'nun verdiği bilgilerden hareketle bazı saptamalar yapılabilir de, örtülerine ilişkin somut izlerin olmaması, sağlıklı bir restitüsyonu güçleştirmektedir. Bu nedenle bu yapıların mevcut haliyle korunmasına yönelik konservasyon ve konsolidasyon çalışmalarıyla ayakta kalması sağlanmalıdır.

İç Kale'nin kuzeydoğusunda, Dabakhane yakınlarında yer alan *Dabakhane Mescidi* de günümüzde harap durumdadır (Resim 14)³³. Beden duvarları kabayonu taş ve moloz taşlarla, kubbe ve geçişleri tuğlayla inşa edilmiştir. Kubbeye örtülü kare

Resim 14-Harput Dabakhane Mescidi'nin güneyden genel görünüşü.

planlı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Kubbe geçişleri tromplarla sağlanmıştır. Giriş açıklığına ait herhangi bir iz yoktur. Mihrap nişinin sadece doğu köşesine ait bir bölümü algılanabilmektedir. İçte duvarlar, sivri kemerli çökertmelerle hareketlendirilmiştir. Plan şeması ve örtüye ilişkin yeterli veri bulunmasına karşın, batı duvarı tamamen yıkılmış, kuzey cephesinde olması muhtemel girişten hiçbir iz kalmamıştır. Dolayısıyla yapının restitüsyonu güçtür. Konservasyon ve konsolidasyon çalışmaları yapılarak mevcut haliyle korunması gerekmektedir.

Harput'ta cami ve mescitlerin yanı sıra çok sayıda mescit-türbe ve türbe de bulunmaktadır. Kentin yaklaşık 2km doğusunda yer alan *Fatih Ahmet Baba Mescit-Türbesi*, sekizgen planlı bir türbe ile batısındaki uzunlamasına dikdörtgen planlı mescitten oluşmaktadır (Resim 15)³⁴. Türbenin sadece alt katı günümüze ulaşmış, gövde ve yukarısı yıkılmış, üzeri basık bir kubbeyle örtülmüştür. Mescit, türbeye sonradan eklenmiştir. Türbe

Resim 15-Harput Fatih Ahmet Baba Mescit-Türbesi. Doğu cephesi.

düzgün kesme taşlarla, mescit ise kabayonu taşlarla inşa edilmiştir. Her iki bölüme de kuzey cephelerinde yer alan basık kemerli birer açıklıktan girilmektedir. Uzunlamasına dikdörtgen planlı mescit, doğu-batı yönlü bir kemerle iki bölüme ayrılmış ve düz ahşap tavanla örtülmüştür. Türbe ya da mescidin inşa kitabesi yoktur. H. Önkal, türbede yer alan ahşap sanduka üzerinde bulunan 713/1313 tarihli kitabeden hareketle yapının bu tarihlerde inşa edilmiş olabileceğini kabul etmektedir. Türbenin üst katı yıkılmış ve özgün şekline ilişkin herhangi bir iz kalmamıştır. Bu nedenle restitüsyonu güçtür. Yapıyı

mevcut şekliyle korumaya yönelik basit onarımının yapılması ve çevresinde yapılacak bir düzenlemeyle bu alanın daha bakımlı bir hale getirilmesi gerekmektedir.

Sara Hatun Camii'nin güneyinde yer alan *Arap Baba Mescit-Türbesi*³⁵, sadece Harput'un değil, Anadolu Türk mimarisinin en önemli yapılarından biridir. Kitabesinden,

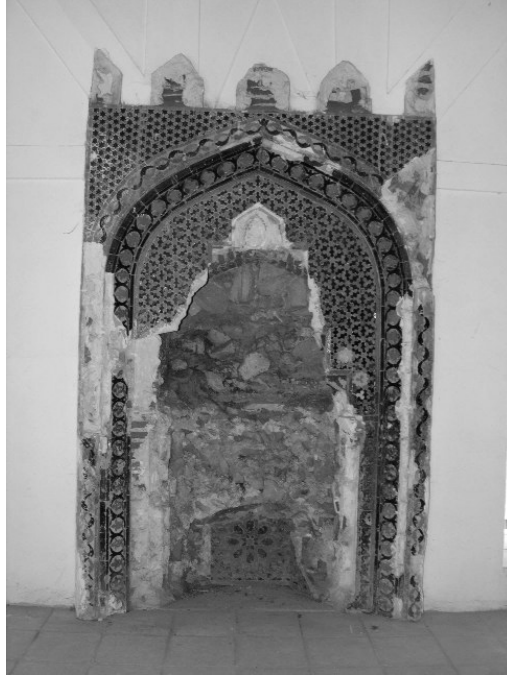
Hüzünlü Kent: Harput

Resim 16- Harput Arap Baba Mescit-Türbesi. Kuzey cephesi.

678/1279-80 yılında, Selçuklu sultanı III. Gıyaseddin Keyhusrev döneminde Yusuf bin Arapşah bin Şaban tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Doğuda yer alan kare planlı ve kubbeye örtülü bir mescit ile batıda yer alan sivri tonozla örtülü türbeden oluşmaktadır (Resim 16,17). Türbe uzunlamasına dikdörtgen planlı ve aynalı tonozla örtülü bir mummyalık katı üzerinde yükselmektedir. Mescide, kuzey cephesinin doğu köşesindeki taçkapıdan girilmektedir. Taçkapının batısında

beşgen bir kürsü üzerinde yükselen silindirik gövdeli minare bulunmaktadır. Kürsüyle gövdenin birleştiği kesimde kalan izlerden minare gövdesinin sırlı tuğlalarla süslü olduğu anlaşılmaktadır. Minarenin silindirik gövdesi tamamen yenilenmiş, gövdeden yukarısı günümüze ulaşamamıştır. Mescidi örten kubbenin geçişleri Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Güney duvarının ortasında yer alan çini-mozaiik mihrap, Anadolu Türk mimarisinin en göz alıcı örneklerindedir. Ancak geçtiğimiz yıllarda mihraba ait çinilerin bir bölümü sökülerek çalınmıştır. Harput'ta günümüze ulaşabilen nadir Anadolu Selçuklu yapılarından biri olan Arap Baba Mescit-Türbesi, ne yazık ki hak ettiği ilgiyi görmemiş, hatalı onarımlarla bozulmuştur. Yapının taçkapısı ve minare kürsüsünde kalabilen özgün inşa malzemesi dikkate alındığında, onarımda gerçekleştirilen kaplamanın ne kadar hatalı olduğu anlaşılabilir. Bu nedenle, özgün malzeme baz alınarak kaplama-

Resim 17- Harput Arap Baba Mescit-Türbesi. Mihrap.

Resim 18- Harput Ahi Musa Mescit-Türbesi. Kuzeydoğudan genel görünüş.

kaplanmıştır. Onarımında mescit kısmının plan şemasına kısmen de olsa bağlı kalındığı, ancak türbe kısmında önemli değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır. 1985 yılına ait rö-löve ve fotoğraflarda, türbenin batısında bir mekanın daha bulunduğu anlaşılmamasına karşın, onarımında yok edilmiştir. Kentin kuzeyinde, olasılıkla bir zaviye kapsamında yer alan

Resim 19-Harput Mansur Baba Türbesi. Giriş cephesi.

nın yenilenmesi gerekmektedir.

Kentin kuzeyinde, Arslanlı (Esadiye) Camii'nin güneyinde yer alan *Ahi Musa Mescit-Türbesi* de kentte günümüze ulaşabilmiş en önemli Artuklu yapılarından biri olmasına karşılık, ne yazık ki yakın tarihlerde yapılan onarımlarla özgünlüğünü yitirmiştir. Yapı, doğu-batı doğrultuda uzunlamasına dikdörtgen planlı bir mescit ile güneyindeki türbeden oluşmaktadır (Resim 18)³⁶. Kabayonu taş ve moloz taşlarla inşa edilen yapı, onarım sırasında düzgün kesme taşlarla

ve dolayısıyla kentin gelişimine ışık tutması açısından büyük önem taşıyan yapının, özgün durumunu belgeleyen rö-löve ve fotoğraflar ve çevresinde yapılacak kazı çalışmalarının sonuçları eşliğinde restitüsyon projesi hazırlanarak Harput'a kazandırılması gerekmektedir.

Harput'ta yer alan *Murat Baba*³⁷, *Üryan Baba*³⁸, *Hırkalı Baba*³⁹ ve *Ankuzu Baba*⁴⁰ türbeleri, gördükleri olumsuz müdahalelerle özgünlüklerini yitirmişlerdir. Murat Baba ve Hırkalı Baba türbelerinin restitüsyon çalışmalarıyla özgün şekillerine döndürülmeleri mümkün olsa da Üryan Baba ve Ankuzu Baba türbelerinin özgün şekillerine dair hiçbir iz kalmamıştır. Ulu Cami'nin kuzeybatısında yer alan *Mansur Baba Türbesi*⁴¹, 1960'lı yıllarda yapılan kazılar sonrasında onarılmıştır. XII. yüzyıl sonu- XIII. Yüzyıl başlarında inşa edilmiş bir Artuklu yapısı olduğu kabul edilen türbe, sekizgen planlı bir

Hüzünlü Kent: Harput

Resim 20-Harput Meryem Ana Kilisesi. Doğudan genel görünüş.

miş 3 kilise bulunmaktadır. İç Kale'nin doğu yamacına yaslanmış durumdaki *Meryem Ana Kilisesi*, Süryanilerin yaşadığı Norsis Mahallesi'ndeydi⁴². Yakubi ve Süryani Kilisesi gibi adlarla da bilinen yapı, kesme taş, kabayonu taş ve moloz taşlarla inşa edilmiştir (Resim 20). İ. Sunguroğlu tarafından yanlış okunan bir kitabe nedeniyle M.S. 179 yılına tarihlenen yapı, E. Danık tarafından Bizans dönemine, M.S. VI. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 1179 yılında Artuklu Sultanı Fahreddin Karaarslan döneminde onarıldığı bilinen yapı, doğu-batı yönlü tek nefli bir bazilikadır. Naos, bema ve pastaforium hücreleri ayakta olan yapının kuzeye doğru devam eden, narteks mekanı günümüze ulaşmamıştır. Ancak yapının kuzeybatısında nartekse ait olması muhtemel tonoz izleri halen mevcuttur. Yapının yakın tarihlerde geçirdiği kötü bir onarım sonucunda üzeri betonla kaplanmıştır. Ayrıca kuzey cephesinin batı kesiminde yer alan giriş açıklığı, betonarme bir geçiş mekanıyla kapatılmıştır. Harput'ta günümüze ulaşabilen kısmen sağlam tek kilise konumundaki Meryem Ana Kilisesi'nin bu olumsuz ek ve kötü onarım izlerinden arındırılarak korunması gerekmektedir.

Ermenilerin yaşadığı Gürcü Bey Mahalle'sinde yer aldığı bilinen *Kızıl Kilise*'nin (Sürp Garabet) kalıntıları, İç Kalenin kuzeydoğusunda halen mevcuttur (Resim 21). Sunguroğlu'nun verdiği ayrıntılı bilgilerden, 1850 yılında yıkılan bir kilisenin yerine inşa edilen yapının 1910 yılında tamamlandığı öğrenilmektedir⁴³. Düzgün kesme taş, kabayonu taş ve moloz taşlarla inşa edilen yapının doğu, kuzey ve güney duvarları kısmen ayakta. Batı duvarı yıkılmıştır. Kalan izlerden doğu-batı yönlü beş nefli bir bazilika olduğu anlaşılmaktadır. Harput'ta günümüze ulaşabilen üç kiliseden biri olan Kızıl (Sürp Garabet) Kilise'nin yapılacak bilimsel kazı ve temizlik çalışmaları sonrasında konservasyon ve konsolidasyonu yapılarak ayakta kalması sağlanmalıdır.

mumyalık katı üzerinde yükselen sekizgen planlı bir gövdeden oluşmaktadır (Resim 19). Mumyalık katı yıldız tonozla, gövde katı ise içten kubbe, dıştan piramidal külahla örtülmüştür. Gerek mumyalık, gerekse gövde katına batı cephesi üzerinde yer alan birer açıklıktan girilmektedir. Bu alanda yapılan kazı çalışmaları sonunda elde edilen verilerden haberdar değiliz. Bu nedenle gerçekleştirilen restorasyonun niteliği hakkında yorum yapmak güçtür.

Harput'ta, günümüze kısmen sağlam olarak gelebil-

Resim 21-Kızıl Kilise. Kuzeybatıdan genel görünüşü.

günümüzde metruk ve bakımsız durumda bulunan yapı, konservasyon ve konsolidasyon çalışmaları ile koruma altına alınmalıdır.

Harput'ta günümüze gelebilmiş 5 hamam vardır. *Cemşit Bey Hamamı* (Resim 23)⁴⁵, *Kale Hamamı*(Resim 24)⁴⁶, *Yeni Hamam* (Resim 25)⁴⁷ ve *Hoca Hamamı*(Resim 26)⁴⁸, Anadolu Selçuklu döneminden Osmanlı döneminin sonuna dek pek çok Türk hamamında rastlanan “haçvari dört eyvanlı, köşe hücreli” birer sıcaklık mekanına sahip hamamlardandır.

Resim 22- Harput Surp Agop Kilisesi. Doğudan genel görünüşü.

varlarındaki derzlerin bozulduğu dikkati çekmektedir. Yapılacak bir tadilat kapsamında

Yine Ermenilerin yaşadığı bilinen Şehroz Mahallesi'nde yer alan *Surp Agop Kilisesi* de kısmen ayakta⁴⁴. Günümüze kuzey ve güney duvarları büyük ölçüde sağlam, doğu duvarı ise kısmen gelebilmiş olan kilisenin batı duvarı, arazideki eğim nedeniyle tamamen yok olmuştur (Resim 22). Kabayonu taş ve moloz taşlarla inşa edilen kilisenin, üç nefli bir bazilikal planlı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Surp Agop Kilisesi'nin planı, kazı ve temizlik çalışmalarıyla kesin olarak saptanmalı ve

Hüzünlü Kent: Harput

derzlerin özgün şekline dönüştürülmesi gerekmektedir. Diğer 4 hamam, bakımsız ve haraptir. Hoca Hamamı'nın sadece soyunmalık mekanı ayakta, diğer mekanları ise toprak altındadır. Kale Hamamı, Yeni Hamam ve Kızıl Hamam'ın ise mekanları büyük ölçüde

Resim 23-Harput Cemşit Bey Hamamı. Kuzeyden genel görünüs.

ayakta olmakla birlikte örtüleri kısmen yıkılmış, mekanları toprak ve molozlarla dolmuş durumdadır. Bu hamamlara ait mekanların kazı ve temizlik çalışmaları kapsamında ortaya çıkarılması ve elde edilecek veriler ışığında restorasyon ya da konservasyonlarının yapılması mümkündür.

Harput adeta bir çeşmeler diyarıdır. Bugün planlama alanında günümüze gelebilmiş 8 çeşme bulunmaktadır. Üç Lüleli Çeşme (Resim 28) ile Ulu Cami Çeşmesi'nin bakımlı ve sağlam durumda olmasına karşılık, Meydan Çeşmesi (Resim 29), Kurşunlu Cami Çeşmesi, Yarı Çavuş Çeşmesi ve Zeynep Çeşmesi çeşitli müdahalelerle özgünlüklerini yitirmişlerdir. Sara Hatun Çeşmesi, bakımsız ve harap durumdadır. Aladdin Bey Çeşmesi, yol yapım çalışmaları sırasında Hoca Hamamı'nın yanından taşınarak Ağa Camii'nin kuzeybatısına yeniden inşa edilmiştir (Resim 30). Planlama alanında kalan bu çeşmelerin yanı sıra, kentin çevresinde de çok sayıda çeşme bulunmaktadır. Koruma Amaçlı İmar Planı çalışmaları çerçevesinde bu çeşmeler tek tek tespit edilmiş ve tescile önerilmiştir.

Resim 24- Harput Kale Hamamı'nın güneydoğudan genel görünüs.

Harput'ta günümüze gelebilmiş tek köprü Tabakhane'nin güneyinde yer alan Dabakhane Köprüsü'dür. Yol yapım çalışmaları sırasında yolun altında bırakılan köp-

Şakir Çakmak

Resim 25- Harput Yeni Hamam. Güneyden genel görünüş.

Resim 26- Harput Hoca Hamamı. güneyden genel görünüş.

Hüzünlü Kent: Harput

Resim 27- Harput Kızıl Hamam. Doğudan genel görünüş.

Resim 28- Harput Üç Lüleli Çesme.

Sakir Çakmak

Resim 29- Harput Meydan Çesmesi.

rüyü bugün görmek mümkün olmamaktadır. Tescil fişindeki fotoğraftan tek kemer gözlü olduğu anlaşılan köprünün inşaa malzemesi kabayonu taş ve tuğladır. Köprünün, üzerindeki tabakanın kaldırılması suretiyle ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Kentte yer alan tescilli iki mezarlık (Dua ve Meteris mezarlıkları) XVIII.-XIX. yüzyıllara ait çok sayıda mezar taşı içermektedir. Halen gömünün devam ettiği bu mezarlıklarda yer alan nitelikli mezar taşlarının korunmasına yönelik projeler üretil-

meli, mezar taşlarının sağlıklı envanterleri çıkarılmalıdır.

Çok sayıda uygarlığa ev sahipliği yapan, XIX. yüzyıl sonlarında 20 bine yakın nüfusla büyük bir kent niteliği taşıyan Harput'tan geriye kalanlar, ne yazık ki bunlardan ibarettir. Günümüze ulaşabilen yapıların neredeyse tümü, ya çeşitli müdahalelerle özgünlüğünü yitirmiş ya da bakımsız, harap ve ilgiye muhtaç durumdadırlar. Bazı yapıların özgün şekillerine ilişkin veri kalmamış olsa da, bir çok yapının kazı ve temizlik çalışmaları sonrasında hazırlanacak restitüsyon ve restorasyon projeleri ile ayağa kaldırılması mümkündür.

Resim 30- Harput Alaeddin Bey Çesmesi.

Hüzünlü Kent: Harput

Özet

Tarih öncesi çağlardan bu yana kesintisiz iskan gören Harput, özellikle Urartu, Roma, Bizans, Artuklu ve Osmanlı dönemlerinde yoğun imar faaliyetlerine sahne olmuş, XIX. yüzyıl sonlarında 22 mahalle ve 20 bine yaklaşan nüfusuyla çeşitli kültürlerin bir arada yaşadığı büyük bir kent niteliği kazanmıştır. XX. yüzyıl başlarına kadar muhteşem bir kentsel dokuya sahip olmasına karşın, bugün ne yazık ki hak ettiği ilgiden yoksun, yapıları ya bakımsız ve harap kalmış ya da çeşitli olumsuz müdahalelerle özgünlüğünü yitirmiş hüzünlü bir kente dönüşmüştür. Kentte, çeşitli dönemlerden günümüze ulaşmış 9 cami ve mescit, 5 hamam, 3 mescit-türbe, 5 türbe, 3 kilise, 1 köprü ve çok sayıda çeşme bulunmaktadır. Az sayıdaki örnek dışında, halkın yaşama biçimi konusunda fikir verebilecek konut kalmamıştır. Olumsuz müdahaleler, kentteki bazı yapıların özgün şekillerine ilişkin verilerin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Ancak bir çok yapının kazı ve temizlik çalışmaları sonrasında hazırlanacak restitüsyon ve restorasyon projeleri ile ayağa kaldırılması mümkündür.

Anahtar Kelimeler: *Harput, Artuklular, Sara Hatun Camii, Alacalı Mescit, Cemşit Bey Hamamı.*

Abstract

Harput that has been a settlement from prehistoric times gone through intensive architectural activities during the Urartian, Roman, Byzantine, Artuqid and Ottoman period was an important multi-cultural center with 22 districts and almost twenty thousand of population at the end of 19th century. Although it had a magnificent urban structure until the early 20th century, today it fell into the hands of somberness far away from the interest it deserves with ruined buildings that lost their originality by ignorant interventions. In the town there are nine mosques and masjids, five hammams, 3 masjid-turbes, five turbes, three churches, one bridge and many fountains originating from different periods. Apart from few examples, there is no monument to give some information on the life style of the residents. Poor interventions had the originality of the monuments to get lost but most of the monuments have the potential to be re-erected through restitution and restoration projects that can be produced after excavations.

Key-words: *Harput, Artukid, Sara Hatun Mosque, Alacalı Masjid, Cemşit Bey Hammam (bath)*

NOTLAR

* Yrd.Doç.Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Harput tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: İ. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, İstanbul 1958; N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, Ankara 1997; E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*, Ankara 2001; E. Danık, *Elazığ Harput Kalesi*, Ankara 2002; E. Danık, "Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, Elazığ 2005, s. 17-48; E. Danık-M. Balaban, *Harput Gezi Rehberi*, Elazığ

Sakir Cakmak

2004; M. A. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989; M.A.Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı”, *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 89-99; İ.Tellioglu, “Harput'un Türkleşmesinde Artukoğullarının Rolü”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I,..., s.11-16; M.B.Aşan, “Osmanlı Öncesi Harput Yöresinde Türk İskanının Gelişimi”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I,..., s. 49-60; A. Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ 1999, s.29-35; A. Aksın, “Osmanlı Döneminde Harput'un İdari Yapısı”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I,... s. 61-76; A. Aksın, “Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, ..., s. 77-92; Ü. Ardiçoğlu, “Harput'un Prehistoryası”, *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s.11-17.

² Koruma amaçlı İmar Planı çalışmaları kapsamında Harput'ta birlikte çalışma olanağı bulduğum, Planevi Şehircilik Planlama Ltd. Şti. mensupları Şehir Plancısı Seydihan Çamur, Y.Şehir Plancısı Levent Kansu, Mimar Kenan Özkan, Y.Peyzaj Mimarı Nur Belkayalı ve Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi Yrd.Doç.Dr. Nurçin Çelik'e yakın ilgi ve dostlukları nedeniyle teşekkürü borç bilirim.

³ Bkz. V.Sevin, “Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması 1987”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1989, s.461; E. Danık-M. Balaban, *Harput Gezi Rehberi*, ...s. 26-27.

⁴ Bkz. İ. Tellioglu, *a.g.m.*, s. 11-12.

⁵ A. Durukan, “Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri”, *Dünü ve Bugünüyle Harput*, I, ..., s. 312.

⁶ Bkz. E. Danık, “Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi”,..., s. 28.

⁷ Bkz. İ. Tellioglu, *a.g.m.*, s.12.

⁸ Bkz. E. Danık, “Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi”..., s.30-31.

⁹ Bk. M.B. Aşan, “Osmanlı Öncesi Harput Yöresinde Türk İskanının Gelişimi”, ..., s. 59-60.

¹⁰ Bkz. E. Danık. “Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi”,..., s.31.

¹¹ Bkz. M. A. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*..., s.33; A. Aksın, “Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı”, ..., s. 61.

¹² Bkz. M.A. Ünal, *ay.es.*, s. 60; A. Aksın, “Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı”, ..., s.78.

¹³ Bkz. M.A. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput*,... s.198-200.

¹⁴ Bkz. E. Danık, “Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi”..., s.34.

¹⁵ A. Aksın, “Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı”, ..., s.79.

¹⁶ Bkz. *ay.mak.*, s.83-84.

¹⁷ E. Danık, 1518 tahririnde adı geçen Medrese-i Hümmam Mahallesi'nin bugünkü Sara Hatun Mahallesi olduğunu tahmin etmektedir (Bk. *ay.mak.*, s.34).

¹⁸ Bkz. İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 360.

¹⁹ Bkz. İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.240; E. Danık, “Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi”..., s. 41, şek.4.

²⁰ Bkz. İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.344.

²¹ Bkz. İ. Sunguroğlu, *ay.es.*, s.343.

²² Bkz. A. Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, ..., s.29-35.

²³ İç Kale hakkında bilgi için bkz. A. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 236; N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*,...; E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*,..., s.29-36 ; E. Danık, *Elazığ Harput Kalesi*,..., s.22-32.

Hüzünlü Kent: Harput

- ²⁴Dış Kale hakkında bilgi için bkz. E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*, ..., s.27-28; E. Danık, "Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", ..., s. 17-48.
- ²⁵Harput Ulu Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Altun, "Harput Ulu Camiinin Durumu", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul 1973, s.79-94; A. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*....., s.27-43; E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*,..., s. 37-41; A. Durukan, "Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri",..., s. 305-337; M. Z. Oral, "Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1967, s. 140-145.
- ²⁶Sara Hatun Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*, ..., s. 54-56; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.285-302.
- ²⁷Alacalı Mescit hakkında bilgi için bkz. A. Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri*; E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*, ...s.43-45; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 270-273.
- ²⁸Kurşunlu Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Danık-M. Balaban, *Harput Gezi Rehberi*, Elazığ 2004, s. 74-76; M. Kürüm, *a.g.e.*, s.32-34; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.280-282.
- ²⁹Ağa Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Danık-M. Balaban, *Harput Gezi Rehberi*,..., s. 69-74; M. Kürüm, *a.g.e.*, s.26-27; F. Memişoğlu, *Elazığ Kılavuzu*, Elazığ 1977; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.273-276.
- ³⁰Ahmet Bey Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Danık, M. Balaban, *Harput Gezi Rehberi*, ..., s.80-82; M. Kürüm, *a.g.e.*, s.14-16; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.276-278.
- ³¹Arslanlı (Esadiye) Camii hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*,..., s. 41-43; M. Kürüm, *a.g.e.*, s. 30-31; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 278.
- ³²Meydan Camii hakkında bilgi için bkz. M. Kürüm, *a.g.e.*, s. 28-29; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.283.
- ³³Dabakhane Mescidi hakkında bilgi için bkz. M. Kürüm, *a.g.e.*, s. 35-36.
- ³⁴Fatih Ahmet Baba Mescit -Türbesi hakkında bilgi için bkz. E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*, ..., s. 45-46; H. Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s.182-185; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.325-330.
- ³⁵Arap Baba Mescit ve Türbesi hakkında bilgi için bkz. E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*,... s.52-54; H. Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri* ..., s. 430-431; H. Önkal, "Arap Baba Türbesi ve Türklerde Mumyalama Geleneği", *Dünü ve Bugünüyle Harput*, II,...s. 295-300; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 310-315.
- ³⁶Ahi Musa Mescit-Türbesi hakkında bilgi için bkz. E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*,... s.47-48; M., Sözen, *Anadolu Medreseleri*, I, İstanbul 1970, s.112.
- ³⁷Murat Baba Türbesi hakkında bilgi için bkz. E. Danık-M. Balaban, *Harput Gezi Rehberi*, ..., s.103; M. Kürüm, *a.g.e.*, s.52; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.335-336.
- ³⁸Üryan Baba Türbesi hakkında bilgi için bkz. E. Danık-M. Balaban, *Harput Gezi Rehberi*, s. 111-113; M. Kürüm, *a.g.e.*, s.47-48; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 336-340.
- ³⁹Hırcalı Baba Türbesi hakkında bilgi için bkz. M. Kürüm, *a.g.e.*, s. 55; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 324.
- ⁴⁰Ankuzu Baba Türbesi hakkında bilgi için bkz. M. Kürüm, *a.g.e.*, s.54; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, 322-323; M.A. Ünal, *XVI. yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*,..., s. 219.
- ⁴¹Mansur Baba Türbesi hakkında bilgi için bkz. N. Ardıçoğlu - F. Memişoğlu, "Harput-Elazığ Rehberi", *Yeni Fırat Dergisi*, Elazığ 1965, s. 9; E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*, ..., s.48-49; M. Kürüm, *a.g.e.*, s. 50-51; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 331-333.
- ⁴²Meryem Ana Kilisesi hakkında bilgi için bkz. E. Danık, *Ortaçağ'da Harput*,..., s.25-26; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 350.

Şakir Çakmak

- ⁴³ Kızıl Kilise hakkında bilgi için bkz. İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 344.
- ⁴⁴ Surp Agop Kilisesi hakkında bilgi için bkz. İ. Sunguroğlu, *ay.es.*, s.343.
- ⁴⁵ Cemşit Hamamı hakkında bilgi için bkz. M. Kürüm, *a.g.e.*, s. 59-60; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.362-363.
- ⁴⁶ Kale Hamamı hakkında bilgi için bkz. M. Kürüm, *a.g.e.*, s. 62-64; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s.364-365.
- ⁴⁷ Yeni Hamam hakkında bilgi için bkz. E. Danık- M.Balaban, *Harput Gezi Rehberi*, ..., s. 100-102; M. Kürüm, *a.g.e.*, s. 61.
- ⁴⁸ Hoca Hamamı hakkında bilgi için bkz. M. Kürüm, *a.g.e.*, s.57-58; İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, s. 360-362.
- ⁴⁹ Kızıl Hamam hakkında bilgi için bkz. E. Danık-M. Balaban, *Harput Gezi Rehberi*, ...,s. 85-87; M. Kürüm, *a.g.e.*, s. 65-66.

**EGE ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ SANAT TARİHİ DERGİSİ'NDE
BASILACAK MAKALELERDE ARANAN GENEL YAYIN ÖZELLİKLERİ**

- 1- Sanat Tarihi Dergisi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi tarafından, yılda iki kere yayımlanır.
- 2- Makalelerin daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olması gerekmektedir.
- 3- Metin, dil ve imla kuralları açısından da değerlendirilecektir.
- 4- A4 boyutundaki sayfada, üstten 6 cm, alttan 5.8 cm, sağ ve soldan 4,25 cm. boşluk bırakılmalıdır. Metin alıntıları italik, yazı **Times New Roman** fontunda 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Paragraf başlarında 1,25 cm. boşluk bırakılmalıdır. **Dipnotlar**, Sayfanın altına yerleştirilmelidir. Dipnotlarda yazı Times New Roman fontunda, 9 punto olmalı, eser adları italik, makale adları ise turnak içinde verilmelidir. Örnek dipnot yazımı.
A. I. Doğan, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları, Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüvvet Yapıları*, İstanbul, 1977, s. 162-178.
S. Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai bir Müessesesi, Zaviler ve Zaviyeli Camiler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23, No. 1-2, İstanbul, 1963, s. 23.
Örnek kısaltmalar:
Ay. mak., s. 30.
Ay. yer.
Ay. es., s. 245.
(Dipnot yazımında boşluklara dikkat edilmelidir)
- 5- Metin Microsoft Word 98 ve daha üst programlardan birinde yazılmalıdır.
- 6- Dipnotlar, kendi içinde tutarlı olmalıdır ve sayfa altında verilmelidir.
- 7- Metinde kullanılan kısaltmalar, makalenin sonunda verilmelidir.
- 8- Latin harfleri dışında bir alfabe ile yazılmış metinler, bilgisayarda yazılmış olmalıdır.
- 9- Arap harfleri ile yazılmış Arapça metinlerin okunuşları değil, sadece Türkçe'ye çevirileri verilmelidir. Arap harfleri ile yazılmış Osmanlıca metinlerin ise, Latin harfleri ile transkripsiyonları verilmelidir.
- 10- Şekil numaraları için Şek.1, Şek.2, Şek.3,... Resim numaraları için de Res.1, Res.2, Res.3,..... şeklinde kısaltma yapılmalıdır., Resimlerin ve şekillerin altlarına bir cümlelik açıklama konmalıdır.
- 11- Resimler, ve şekiller kaliteli olmalıdır. Plan, süsleme çizimi, harita, tablo vb. gibi şekillerin slayt kopyaları veya aydınlar üzerine çizimleri gönderilmemelidir. Çizimler ve tablolar Jpeg formatında en düşük 300 dp taranmış olarak yollanmalıdır.
- 12- Siyah-beyaz veya renkli film gönderilmemelidir.
- 13- Fotoğraflar 9x13 cm.' den küçük, 13x18 cm.' den büyük olmamalıdır. Fotoğraflar Word dosyasına aktarılıp gönderilmemeli, Jpeg formatında (300 dp) gönderilmelidir.
- 14- Makale metni 25 sayfayı, resim adedi 20'yi, şekil adedi 15' i geçmemelidir.
- 15- Makalenin birer paragraflık Türkçe ve İngilizce özeti eklenmelidir. 5 adet anahtar kelime yazılmalıdır.
- 16- Makale metni 2 adet diskete veya CD'ye kaydedilmeli ve metnin çıktısı ile birlikte disket veya CD de gönderilmelidir.
- 17- Yazarların kendilerine kolayca ulaşılabilmesi için, yazışma adreslerini, telefon numaralarını, mutlaka elektronik posta adreslerini ve faks numaralarını bildirmeleri gerekmektedir.
- 18- Basılmak üzere dergimize makale gönderen araştırmacı, yazının içeriği ile ilgili tüm sorumluluğun kendisine ait olduğunu kabul etmiş sayılır.